PRIKAZ KNJIGE

Igor Mrkalj: Ustaški teror i genocid – primjer Gline i glinskog kotara 1941. i 1942. godine

Srpsko narodno vijeće i Profil knjiga, Zagreb, 2025., 790 str.

U posljednje tri godine objavljene su tri kapitalne studije o ustaškom teroru i genocidu na Srbima, Židovima i Romima u NDH. Prije tri godine Goran Hutinec objavio je "Ustaški teror u Velikoj župi Zagorje" u kojoj je pokazao da masovni progon Srba u NDH klija iz same naravi ustaštva. Srbi su proganjani zato što su Srbi, niti su imali velik udio u stanovništvu tog kraja niti je taj kraj bio ustanički. Godinu potom Milan Radanović objavio je "Općinu Crkveni Bok u Drugom svjetskom ratu – studija slučaja genocida nad Srbima u NDH" u kojoj je na mikrorazini analizirao stupnjevanje ustaškog terora nad gotovo isključivo srpskim stanovništvom, logično zaključivši da je ustaška politika nad Srbima bila genocidna i u namjeri i u izvedbi. Treća je knjiga Igora Mrkalja "Ustaški teror i genocid: primjer Gline i glinskog kotara 1941 — 1942." u kojoj iznimno precizno i dokumentirano opisuje niz ustaških pokolja nad Srbima, ponajprije u proljeće i ljeto 1941. godine, posljedica kojih je genocid.

Mrkalj na temelju golemog arhivskog gradiva (dijelom do sada nekorištenog) i obimne literature (od sekundarnih izvora, studija, monografija, znanstvenih pa sve do novinskih članaka) obrađuje ustaški teror i genocid kojega analizira kao proces, u prvoj i drugoj godini postojanja NDH, a što se razvojno može opisati slijedom: zakonodavno isključivanje Srba iz društva i države – teror – eskalacija genocida – kulminacija genocida – nastavak genocidnih radnji. Sve to usmjereno je na ostvarenje cilja, a to je uništenje ponajprije Srba, ali i Roma i malobrojnih Židova na području glinskog kotara kao nepoželjnih (a iz ustaške vizure i štetnih) nacionalnih i vjerskih kategorija stanovništva. Konačni cilj je stvaranje homogene i velike "katoličke" države Hrvata, a ta bi se država u svakom pogledu uklopila u nacistički "novi poredak".

Mrkalj, i prije nego što će opisati prvi, svibanjski, pokolj, daje odgovor kako to da se takav zločin dogodio upravo u Glini. On nije posljedica samo fanatičnog ustaškog antisrpstva (pri čemu valja imati na umu da su Srbi u Hrvatskoj od 1927. godine većinom u političkom savezu s većinom Hrvata kroz Seljačko-demokratsku koaliciju), niti udjela Srba u stanovništvu Gline i kotara i njihove uloge u društvenom, političkom i ekonomskom životu. Nemalu ulogu u tome ima mjesna ustaška organizacija, izgrađivana u ilegali u vrijeme Kraljevine Jugoslavije. Ta je ustaška organizacija bila najsnažnija u regiji, brojnija od sisačke i petrinjske, a vodio ju je društveno i ekonomski odlično pozicionirani, veoma agilan odvjetnik Mirko Puk.

Malignost režima jasna je iz prvog, svibanjskog, pokolja glinskih Srba. Mrkalj navodi da za taj pokolj nije bilo nikakvog povoda, nisu mu prethodili nikakvi incidenti. To nije bila "odmazda" (čime simpatizeri režima NDH nastoje opravdati travanjski pokolj u Gudovcu). Taj pokolj, "iz čista mira", je dokaz da su namjere ustaškog režima bile prvenstveno genocidne te da teror i represija nisu odgovor na nepokornost ili buntovnost srpskog stanovništva. Stanje fakata je upravo suprotno, buntovnost srpskog stanovništva koja će se manifestirati u masovnom partizanskom ustanku od konca srpnja 1941. godine izravna je posljedica terora i genocida. Neposredno nakon proglašenja NDH lokalno srpsko stanovništvo bilo je zabrinuto, ali, navodi Mrkalj riječi Dušana Dražića, sklono prihvatiti novu državu vođeno načelom "svejedno tko vlada, samo neka se živi". To da neće živjeti naziralo se i prije pokolja. Prvi stupanj udara na Srbe uslijedio je i prije proglašenja rasnih zakona. Na udaru je ponajprije bila elita Srba u Glini, nacionalno i politički najsvjesniji, najugledniji i najimućniji te predstavnici Srpske pravoslavne crkve.

Uvod u prvi pokolj počeo je terorom početkom svibnja. U više mjesta pojedinačno su ubijani Srbi, kuće su im gotovo svakodnevno pretresane, priprema se nasilna vjerska konverzija, oduzima im se imovina, a pojedini Srbi počinju se s porodicama iseljavati u Srbiju. Početak svibnja važan je i za svojevrsnu socijalizaciju ustaškog pokreta u dijelu hrvatskog stanovništva jer u ustaški pokret počinju ulaziti i Hrvati koji su u kumskim odnosima sa Srbima. Održana je "ustaška skupština" u Jukincu na kojoj je odlučeno da sve Srbe treba pobiti, a od seljana je traženo zemljište za masovne grobnice. U pripremi sudjeluje i Puk, u Glinu dolazi veća skupina ustaša iz Zagreba, koja će u hapšenju ljudi imati oslon u mjesnim ustašama. Genocidni prag u Glini prijeđen je u noći na 13. svibnja 1941. likvidacijom više od 400 srpskih civila, svih

zatečenih muškaraca iznad 16 godina. Tome je prethodilo masovno hapšenje, odvođenje u zatvor nakon čega su prevezeni u Prekopu gdje su ubijeni.

Velika vrijednost Mrkaljeve knjige je iznimno pedantna rekonstrukcija događaja (ne samo svibanjskog pokolja). Detaljno je opisao događaje, tko se poimence, gdje i kada sastajao i planirao pokolj, tko je bio određen za kopanje masovnih grobnica, kako je tko hapšen, tko je pokušao svom suprugu odnijeti hranu u zatvor, tko je i kako ubijen na kućnom pragu, tko je osobno bio zadužen za ubijanje i kako se ubijalo, tko je bio zadužen za pokapanje, tko se i kako uspio spasiti. Opisujući zločine Mrkalj djeluje poaroovski istraživateljski precizno, imenuje i žrtve i počinitelje i promatrače što knjizi i analizi daje veliku snagu. I žrtve i zločinci imaju imena i prezimena, njihove pojedinačne sudbine nisu samo golema amorfna statistika genocida. U kombinaciji s brojnim izvorima, u vremenu revitalizacije ustaštva, ta metoda, utemeljena na golemoj literaturi, knjizi daje argumentacijsku nesrušivost.

Analizirajući prvi, svibanjski pokolj, autor pokazuje koliko su za provedbu genocida važni širi okvir, sama narav režima, ali i lokalna razina. Naime, od samih ustaša iz Gline i kotara potječe odluka da "treba pobiti sve Srbe". U svemu tome nezanemarivu ulogu imao je dio hrvatskih civila, mještana Gline, posebno u hapšenju i pripremi likvidacije svojih sugrađana i susjeda. Mrkalj pokazuje da je takav pokolj gotovo nemoguće provesti bez suradnje dijela lokalnog stanovništva. Istovremeno, ubijanje glinskih Srba u svibnju 1941. vrlo brzo je preraslo u plansko i sistematsko uništavanje srpskog stanovništva na mnogo širem području (Lika, Kordun, Banija, dijelovi Bosne i Hercegovine). Dakle, prijedlog odluke u tom slučaju dolazi iz "baze", viša instanca, a to je ustaška centrala u Zagrebu je potvrđuje, zatim ona se odluku vraća u "bazu" kako bi ju zajednički proveli predlagači i ustaška centrala iz Zagreba, odnosno zapovjedništvo i jedinice koje ona šalje, a da bi odluka bila provedena nužna je suradnja dijela lokalnog stanovništva. Na temelju Mrkaljeve knjige nameće se zaključak da je to dominantna forma provedbe genocida nad Srbima izvan logorskog sustava NDH.

Druga važna oblikovna značajka genocida je njegovo teritorijalno širenje. Nakon općinske razine (Glina) slijedi kotarska razina koja je za autora ujedno i kulminatorna faza genocida u proljeće i ljeto 1941. u tom kraju. Cilj je potpuna eliminacija Srba iz kotara i to ubijanjem, preseljavanjem (odnosno protjerivanjem) i uništavanjem identiteta (odnosno pokatoličavanjem).

Razdoblje između svibanjskog i srpanjskog pokolja je razdoblje terora, deportacije Srba u Gospić, odnosno Jadovno, pljačkanja imovine, korištenja

sajmenog dana (srijeda) za hapšenje Srba iz okolnih mjesta. Masakr u glinskog pravoslavnoj crkvi, i kasniji masakri u glinskom kotaru formalno su odmazda na ustaničku akciju Vasilja Gaćeše u Banskom Grabovcu, stvarno sama suština ustaštva.

Masovno ubojstvo Srba u pravoslavnoj crkvi u noći na 31. srpnja je stvarni (ne po broju žrtava) i simbolički vrhunac genocida na glinskom području 1941. godine. Tim su zločinom ustaše pokazale, a Mrkalj to uvjerljivo argumentira, da za Srbe u NDH praktički doslovce nema života. Srbi su ubijani u vlastitom sakralnom objektu. Ne ubija se samo u šumi, na skrovitom mjestu, nego u središtu grada čime se zločin kao suština ustaške politike potpuno normalizira i prestaje biti imalo prikriven. Ubijanjem u njihovom sakralnom objektu (koji će uskoro biti srušen) Srbe se nastoji dodatno poniziti. Nakon pokolja slijedi masovno hapšenje Srpkinja i njihove djece, a njih spašava župnik Žužek. Autor opravdano ukazuje na pozitivnu i časnu ulogu Žužeka, ali isto tako ukazuje i na pasivnu ulogu vrha Katoličke crkve u Hrvatskoj. Nadbiskup zagrebački Alojzije Stepinac jest pisao pisma u kojima je prosvjedovao protiv pojedinih poteza i zločina ustaša, ali i u glinskom slučaju nije išao dalje od forme privatnog pisma, 1941. godine nije javno prosvjedovao. Također slijedi hapšenje Židova što iz ustaške vizure znači da traje obračun sa svima koji su označeni kao neprijatelji.

Nemalu važnost u pokoljima ima i masovno ubojstvo Srba iz Vrginmosta početkom kolovoza. Oni su došli na "pokrst", dakle došli su prihvatiti katoličanstvo ne bi li se time zaštitili i spasili život. Odvedeni su u Glinu, ispred pravoslavne crkve su opljačkani, a zatim su odvedeni izvan Gline gdje su masovno strijeljani. U smislu širenja genocida i politike iskorjenjivanja Srba to je završna točka (ne i konačna u smislu činjenja pokolja i progona). U niti četiri mjeseca ustaše su prešle put od hapšenja i pljačkanja uglednijih pojedinaca, likvidacije, pa masovne likvidacije muškaraca, masovnog transporta u logor smrti Jadovno, organiziranog i sveobuhvatnog progona žena i djece, pokušaja potpunog identitetskog zatiranja Srba do konačne točke ubijanja ljudi koji su došli na prekrštavanje, čime su demonstrirali da je za njih samo mrtav Srbin poželjan Srbin ili, riječima Mile Budaka "ja sam ipak siguran kad su oni pod zemljom".

Treću fazu, od rujna 1941. do svibnja 1942. godine, autor opisuje kao genocidne pohode i u 12 pokolja (među njima i jedan romskog stanovništva) likvidirano je 1.450 ljudi, a to razdoblje završava masovnim hapšenjem Srpkinja i njihove djece u Glini i odvođenjem u logor.

Mrkalj je u knjizi obradio ustaški teror u Glini i glinskom kotaru 1941. i 1942. godine, primjenjujući mikrohistorijsku metodu. Knjiga obuhvaća razdoblje i prije rata (nastanak ilegalne ustaške organizacije u Glini) te period uspostave NDH pa sve do prve velike krize vlasti u NDH 1942. godine, ali njen centralni dio je razdoblje od svibnja 1941. do lipnja 1942. Na temelju svega bjelodano je da je genocid nad Srbima u NDH planirao i počeo provoditi prije ustanka te da je provođen bez obzira na ustanak. Glina je u tome imala veliku važnost i zbog udjela Srba u stanovništvu, i zbog svog zemljopisnog položaja, ali i zbog čvrste i snažne prijeratne ustaške organizacije. Autor detaljno opisuje pokolje i nabraja masovne deportacije u ustaške logore. Ta metoda, često dovedena do razine individualne sudbine, efikasan je način da čitatelj shvati razinu i dubinu zločina te činjenicu da nije riječ o pojedinačnim slučajevima, incidentima već o organiziranoj politici državnog terora koja dovodi do genocida. Iz knjige se iščitava i struktura potrebna za počinjenje genocida, od državne razine koja form(ul)ira politiku i koja se spušta do razine pojedinca-počinitelja, ponekad nesvjesnog da čini zlo i uvjerenog da čini potrebno, pa i dobro, za opstanak države. I u Mrkaljevoj je knjizi, iako na to nije fokusirana, vidljivo da su za provedbu genocida potrebni i fanatici određene, u ovom slučaju ustaške, politike, i "moralni idioti" koji čine što im se kaže ne razmišljajući o posljedicama svog djela, ali i oni koji se žele dokazati pred nadređenima. Mrkalj navodi primjer ustaše koji je ubio staricu ne bi li dokazao svom zapovjedniku da je pravi ustaša, iz čega ravna linija vodi do zaključka da biti ustaša znači ubijati Srbe bez ikakvih moralnih ograničenja.

Mrkalj donosi i nove dokumente i argumente, ali oni nisu suštinski. I bez njih, na temelju do sada poznatog i objavljenog narav ustaškog režima bila je nedvosmisleno zločinačka. Kapitalnost Mrkaljeva djela je u metodi, dubini argumentacije i neumornom navođenju provjerenih činjenica.

Tihomir Ponoš